

Píše Jozo Džambo

(E*forum, 09. 12. 2021)

Obraz *Steierische Völkertafel* [Štýrský obraz národů], olejomalba pocházející z počátku 18. století a znázorňující evropské národy a jejich „vlastnosti“, je považován za důležitý zdroj historických či etnických stereotypů. Neznámý autor obrazu v seznamech pojmenovává přirozenost a charakter, vlastnosti, záliby, vystupování národů, jak se tyto národy – od Španělů a Italů k Turkům a Řekům, od Němců a Švédů k Polákům a Rusům – rády baví apod. Po četbě knihy **Sarah Lemmen *Tschechen auf Reisen*** [Češi na cestách] by si člověk na zmíněné deskové malbě také přál najít rubriku „Češi“, aby se dozvěděl, jaké úsudky a předsudky se s tímto národem kdysi spojovaly a jestli a do jaké míry jsou ještě o tři století později přítomny. Zmíněná publikace totiž poskytuje bohatý rezervoár nejen obrazů a představ, které měli Češi sami o sobě, nýbrž i takových, které o nich existovaly ve světě. K poslednímu zmíněnému bodu je ovšem třeba připomenout, že je a jejich stát bylo v atlase světa možné nalézt jen zřídka anebo že je mnohdy hledali na špatném místě na mapě. O Československu si mnozí mysleli, že leží někde v Albánii, Rusku a Španělsku, nebo dokonce někde daleko za hranicemi Evropy. V českých školních atlasech bylo naopak možné nalézt stejně velké mapy Čech a Indie! Podobná vizualizace určitě podvědomě ovlivnila také české vnímání světa.

Skutečnost, že byl člověk „malý“, přesto však známý a uznávaný, způsobovala, že se chtěl od těch ještě „menších“ a méně „civilizovaných“ jasně distancovat. František Foit to v roce 1932 vyjádřil takto: „V propagaci dobrého českého jména musíme ještě mnohé dohnat, pakliže chceme dosáhnout toho, abychom nebyli všude považováni za nějakou balkánskou, necivilizovanou zemi a za bohémské cikány.“

Nově založené Československo se snažilo důležitost svých mimoevropských vztahů stvrdit také na institucionální úrovni, např. založením Orientálního ústavu v Praze roku 1928, o jehož vznik se obzvláště zasadil orientalista Alois Musil (1868–1944) a jemuž sloužily za vzor podobné instituce a společnosti po celé Evropě, především ovšem vídeňský Orientalisches Institut (založen roku 1886). Musil zdůrazňoval ekonomické aspekty tohoto počínu a zdůvodňoval jej dodatečně tím, že pouze Orient „může nahradit kolonie, jichž se nám nedostává, i když bychom je potřebovali“.

Mimochodem ještě ke koloniím: nechyběly také úvahy, jestli a jak by se Československo, i když zcela okrajovým způsobem, mohlo podílet na dění spjatém s kolonizací. Jako přednost se uvádělo, že tento malý stát nemá koloniální minulost ani silnou armádu či skryté politické či náboženské úmysly, a proto může díky své „nezatížené“ minulosti vystupovat hodnověrně. Rudolf Cicvárek to roku 1929

formuloval takto: „Všechny evropské kolonie jsou vybudovány na základech agrese, imperialismu a velkokapitalismu. Naše kolonie by musela být pravým opakem.“ Zvažovaly se především zámořské kolonie, povšimněme si dobře: kolonie byly chápány jako symbol statusu, který „přísluší každému vyspělému státu“! V hledáčku se tak ocitly jižní Amerika a Afrika. Diskutovalo se o odstoupení afrického Toga Československu, jako možná koloniální území byly zvažovány také Kamčatka, Bolívie, „česká západní Afrika“, „česká Nová Guinea“, části Habeše atd., vše ovšem ve velmi skromném rozsahu. Kolonie byly chápány mimo jiné jako řešení problému přelidnění, světová hospodářská krize ovšem všechny podobné plány zhatila – Československo zůstalo státem bez kolonií.

Studie *Češi na cestách*, která je přepracovanou verzí dizertace obhájené ve Vídni (2015), se věnuje období 1890 až 1938, tedy necelému půlstoletí, v němž se cestování, i do vzdálenějších destinací, stalo mnohem snadnějším a demokratičtějším a z turismu se stal *masový* fenomén. To se v Československu projevilo vydáváním mnoha příslušných časopisů a cestovních průvodců.

Autorka na mnoha místech zdůrazňuje cézuru, kterou je rok 1918 a která je pro tento výzkum velmi důležitá: až do tohoto roku byli Češi součástí rakousko-uherské monarchie. Po rozpadu tohoto soustátí získali vlastní stát a tím také nabyli evropských a globálních vztahů, především ovšem doznalo zcela nových rozměrů subjektivní prožívání vlastní národní identity. V žánru cestopisu je tato změna jasně zřetelná. Zatímco před rokem 1918 cestovali Češi po světě s rakouskými pasy a byli považováni jen za střípek z mozaiky monarchie, vykazovali se nyní pasy vlastními a byli v cizině také jinak vnímáni. Toto uznání se nevytvářelo jednoduše a nepřicházelo automaticky; naopak vše potřebovalo svůj čas a cestující se cítili často sami zavázáni k tomuto procesu pozitivně přispět. Diplomacie stála ve službách nově založeného státu, ve světě již znali české legionáře, jméno Masaryk dosáhlo velké známosti atd. Cestující zaznamenávali téměř s citlivostí seismografu všechny důkazy o tom, že někdo v cizině zná či nezná jejich zemi. Podle toho se také stále pohybovali mezi nadšením a zklamáním. I sebemenší náznaky ze světa hovořící v jejich prospěch stylizovali jako velké národní události a prezentovali je tak také svému publiku. Zažívali triumf, když se setkali s člověkem, který věděl, kde přesně leží Praha, kdo byl Smetana, nebo který vyslovil správně nějaké to české slovo. Když jeden poštovní úředník na jakémsi ostrově Západní Indie Československo dokonce správně lokalizoval, počal se Zdeněk Němeček roku 1929 cítit „jako syn uznávaného národa“ a zajásal: „Existujeme.“

A tak Češi cestovali po světě a cítili se, přinejmenším po nějakou dobu, jako světoobčané, prostě kosmopolité, v příručním zavazadle si s sebou ovšem vždy vezli svou vlast coby korektivum, pomocí něhož si ten cizí svět měřili a hodnotili její. „Počešťovali si“ svět, když se například dívali na Káhiru „jako na tu naši Prahu“ nebo když srovnávali japonské lesy s lesy na Šumavě; japonské lampióny se v jejich očích podobaly pivním soudkům (!) a jeden přítok Nilu jim zase připomínal západočeskou Berounku; nu a Josef Zdeněk Raušar nakonec nazval alžírskou Biskru dokonce „severoafričtými Karlovými Vary“! Ale i v jiných případech sloužily podobné příměry

k tomu, aby se přiblížil daleký svět čtenářstvu: v Tunisu, Šanghaji a Káhiře mnozí rozeznávali znaky Paříže, čínské město Su-čou a Bangkok byly srovnávány s Benátkami, Kyoto nazýváno „japonskou Moskvou“, Tokio pak zase označováno za „japonský Petrohrad“ atd.

Případy, kdy autoři ve svém národním rozhorlení občas zašli příliš daleko, bychom měli registrovat spíše jako anekdoty a neměli bychom jim přisuzovat nějaký zvláštní význam: František Foit tvrdil, že se lze v Africe všude domluvit česky „s trochou svahilštiny a arabštiny“, a dodal pro své tvrzení více příkladů. Tak mu i v Alexandrii po všech různých pokusech o dorozumění porozuměli teprve, když začal mluvit česky. Přestože koketní dívky v jedné vesnici nedaleko Alexandrie mluvily arabsky, promlouval s nimi česky - nakonec „jsme si dobře rozuměli“. Malíř Foit a jeho téměř svatodušní zázrak!

Symbolický charakter mělo ve všech cestopisech české pivo, které objevili mnohdy v nejdlehlších koutech světa, a které tak bylo chápáno jako barometr známosti českého národa a platilo jako součást české národní identity. K tomu se přidalo české jídlo a nakonec i hudba - všechny tři „charakteristické znaky“ češství našly u cestujících obzvláštního uznání a byly vykládány jako důkaz, že se Československo a Češi konečně stali „světovými“. Do tohoto obrazu zapadali i vlastní krajané, jež dotyční potkávali více či méně náhodou. Termín krajan byl v cizině pojímán vsutku velmi široce: když někdo potkal například „Jugoslávce“ nebo „Dalmatince“, nejednalo se o obyčejnou událost, nýbrž o silně emoční setkání se „slovanským bratrem“.

Obálku knihy *Češi na cestách* zdobí mapa světa s vyznačenou trasou cesty, kterou v roce 1937 podnikl Jan Antonín Baťa, „aby obchodoval po celém světě“. Jiní cestující „dobývali“ cizí země a kontinenty v souladu se svými zájmy a v té souvislosti přiváželi domů nové poznatky a nové fotky, Janu Antonínovi šlo o obchodní bilanci, popř. o jiný způsob „expanze“. Vyjádřil to pregnantně, když prohlásil: „Na světě je 1100 miliónů bosých lidí - chceme do světa.“ Že jeho boty dobyly svět, potvrdili mnozí cestovatelé. Před egyptskými pyramidami narazili na obrovský reklamní panel Baťovy firmy a v Dakaru nebo Chartúmu na jeho prodejní filiálky. Pivo, hudba a sklo tedy nebyly jedinými produkty, na něž bylo někdy i v těch nejdlehlších koutech světa možné narazit, byla to také obuv. V meziválečném období náleželo Československo se svými různými produkty z oblastí strojírenského a zbrojního průmyslu k předním zemím na světě, proto by se dalo očekávat, že budou v těchto cestopisech nějak zmíněny např. i výrobky Zbrojovky Brno; tak tomu ovšem není, nebo to autorka nedokládá; průmyslový výkon Československa zde zastupuje pouze Tatra.

Pro svou práci autorka vyhodnotila zhruba 90 cestopisů a v příloze studie představila v krátkých medailonech také jejich autory, jichž bylo 53. V českých standardních lexikonech jsou mnozí z nich zmiňováni jako „autoři cestopisné literatury“, jiní zase vykonávali různá povolání: jsou zde lékaři, etnografové, geologové, pedagogové, právníci, archeologové, geografové, misionáři, diplomati, umělci, inženýři atd. Nejvíce jsou zastoupeni vědci z oborů humanitních a přírodních disciplín.

Cestování do vzdálených zemí bylo finančně náročnou záležitostí, proto pocházejí tito cestovatelé téměř bez výjimky z lépe postavených sociálních vrstev, Tomáš a Jan Antonín Baťa coby průmyslníci dokonce z těch nejvyšších. Autorka uvádí cestovné náklady, nespokojuje se ovšem s pouhými čísly, ale pomocí srovnání s výdělky a životními náklady názorně ukazuje, o jaké relace se v takových případech jednalo. Tato srovnání prokazují, že Češi byli vesměs cestujícími „druhé třídy“, to znamená, že se tak odlišovali (a chtěli odlišovat) jak od koloniálních pánů „první třídy“, tak i od místních, kteří si rezervovali nejlevnější místa a ubytování.

Někteří z cestovatelů se z profesních či jiných důvodů v cizině zdrželi delší dobu. Malíř Jaroslav Hněvkovský dokonce zůstal několik let v Indii, kde se seznámil s bengálským básníkem a nositelem Nobelovy ceny Rabíndranáthem Thákurem. Poukázat lze také na Otakara Pertolda, jenž je považován za prvního českého indologa a který překládal z bengálštiny, tamilštiny a barmštiny. Alois Bohdan, který se zabýval především islámským světem, dokonce konvertoval k islámu. Tato skupina píšících cestovatelů je tedy pestrá ve více ohledech.

Cestujícími a píšícími žen bylo v této skupině ovšem pramálo, Sarah Lemmen jich našla pouze pět. Markéta Barbora Eliášová byla považována za „jedinou českou nezávislou cestovatelku“. Učitelka Ludmila Matiegková v seznamu figuruje jako egyptoložka, z levicově smýšlející Marie Majerové se stala národní umělkyně. Václav Archibald Novák cestoval se ženou a synem. Také František V. Foit cestoval po Africe se svou paní; vypuknutí druhé světové války mu zabránilo v návratu do vlasti, nakonec zůstali tři následující desetiletí v Nairobi. Zoolog Jiří Baum, který rovněž některé cesty podnikl se svou chotí, se do Prahy vrátil pouhé dva (!) dny před vpádem německých vojsk do země, následkem rasových zákonů byl deportován do Terezína a Osvětimi a zahynul v koncentračním táboře Varšava v roce 1944.

Studii o cestopisné literatuře je velmi mnoho, i o takové, která se speciálně zabývá cestováním do mimoevropských zemí. V tomto případě jsou přednostně zastoupeni autoři těch národů, které měly dlouhou koloniální tradici, a tudíž popisují svět svými „imperial eyes“. Češi patřili k oněm „neimperialistickým“ národům, proto musely jejich oči cizí světy nutně vidět *jinak*. Zásluha studie Sarah Lemmen spočívá v tom, že právě tuto *jinou* perspektivu přesvědčivě, jasně strukturuje, zpracovává ji s vědeckou akribií a podává ji velmi čtivě. Práci, jež vskutku zaplňuje prázdné místo na poli bádání, bychom mohli přiřadit více disciplínám, v každé z nich by jí byla přiznána vysoká kvalita. Kdyby recenzent mohl udělovat známky, dal by publikaci Češi *na cestách* jasně *summa cum laude*.

Přeložil Lukáš Motyčka

Sarah Lemmen: *Tschechen auf Reisen. Repräsentationen der außereuropäischen Welt und nationale Identität in Ostmitteleuropa 1890–1938*. (Peripherien. Neue Beiträge

zur Europäischen Geschichte, 2). Köln / Weimar / Wien: Böhlau, 2018, 358 s.

www.ipsl.cz